

РОЗВІДКИ

УДК 94(744)

Володимир Чухно

НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ ПРЕДВОДИТЕЛЬ ДВОРЯНСТВА ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ СУДІЄНКО ТА ЙОГО НАЩАДКИ

Дана стаття носить біографічний характер і містить у собі відомості про основні етапи життя і діяльності новгород-сіверського предводителя дворянства, колезького радника Олександра Михайловича Судієнка та його нащадків.

Ключові слова: дворянин, Очкине, землевласник.

Олександр Михайлович Судієнко був одним із двадцяти чотирьох предводителів дворянства Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії, що обіймали вказану посаду з 1785 року по 1917 рік¹.

Він походив із відомого в Україні дворянського роду Судієнків. Його прадід Степан Іванович (близько 1689 р. – † 1763 р.) був новгород-сіверським городовим отаманом (17.03.1727 р. – 1739 р.) і новгород-сіверським сотником (1730 р., 1732 р., 1736 р., 31.01.1739 – 12.05.1744 рр., 28.03.1745 – 1763 рр.)², дід Осип Степанович (близько 1743 – 04.12.1811 рр.) – першим членом Головного поштових справ управління в Санкт-Петербурзі (1784 – 14.08.1797 рр.)³ і одним із найбагатших людей на Новгород-Сіверщині, а батько Михайло Осипович (1802 – 08.09.1871 рр.) – головою Київської тимчасової комісії для розбору стародавніх актів (08.1948 – 08.1857 рр.) і найвідомішим археографом України середини XIX століття.

Олександр Михайлович Судієнко народився 28 липня 1832 року в Москві⁴, за місцем тимчасового проживання своїх батьків Михайла Осиповича і Надії Михайлівни Миклашевської (? – 1876 рр.).

Через півтора року після його народження батьки повернулися в Україну і оселилися у своїй садибі в Очкиному.

Наприкінці 30-х років XIX століття, коли Олександр Михайлович і його старший брат Йосип почали проявляти інтерес до навчання, Судієнки переїхали до Новгород-Сіверського, поселилися у власному будинку, розташованому поблизу Спасо-Преображенського монастиря, і запросили для навчання своїх дітей кращих викладачів місцевої гімназії.

Серед них був і Йосип Акимович Самчевський, інспектор Новгород-Сіверської гімназії, автор обширних „Спогадів”, опублікованих в 1893 – 1894 рр. у журналі „Київська старовина”. Він викладав Олександрю та його старшому брату Закон Божий, російську мову та словесність і був їхнім наставником.

У 1843 році сім'я Судієнків переселилася до Києва, де Олександр поступив і в 1850 році закінчив приватний навчальний заклад.

Після закінчення навчання вступив на військову службу унтер-офіцером у Драгунський його імператорської величності полк (10.11.1850 р.), де 13 лютого 1851 року був пожалуваний в юнкери, а 16 січня 1853 року – в прапорщики.

З 14 серпня 1853 року по 10 січня 1854 року Олександр Михайлович служив ад'ютантом при командирі 1-ої Драгунської дивізії, з 12 січня 1854 року по 1

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець (м. Шостка Сумської області).

листопада 1855 року ад'ютантом при командирі 2 резервного кавалерійського корпусу генералі від кавалерії Івані Петровичу Шабельському, а з 4 грудня 1855 року ад'ютантом при штабі 1-го Гвардійського окремого резервного кавалерійського корпусу.

22 січня 1856 року О.М. Судієнка перевели в лейб-гвардії Кірасирський Його Величності полк корнетом, однак на прохання Івана Петровича Шабельського залишили на посаді ад'ютанта при штабі 1-го Гвардійського окремого резервного кавалерійського корпусу.

На початку 1857 року, після звільнення І.П. Шабельського в запас, Олександр Михайлович залишив посаду ад'ютанта і 25 січня 1857 року повернувся у свій полк.

18 травня 1857 року О.М. Судієнка прикомандирували до лейб-гвардії Гусарського Його Величності полку з випробуванням, 25 червня 1857 року пожалували в поручики, а 25 травня наступного року зарахували у вказаний полк корнетом⁵.

30 травня 1858 року Олександр Михайлович брав участь у параді, приуроченому освяченню Ісаїївського собору в Санкт-Петербурзі. Під час параду його кінь підсковзнувся, упав на тротуар і переламав йому ногу в двох місцях⁶. У зв'язку з цим О.М. Судієнка більше року перебував на лікуванні, після чого повернувся у свій полк, і 3 квітня 1860 року був пожалуваний в поручики, а 17 квітня 1862 року – в штаб-ротмістри.

Однак повністю одужати від отриманої травми йому не вдалось, і 5 листопада 1863 року він звільнився із армії за хворобою.

Під час проходження служби О.М. Судієнко брав участь у військових походах російської армії проти турків та англо-французів (04.05.1854 р. – 26.08.1855 р.) і проти об'єднаних військ Туреччини, Англії, Франції та Сардинії (1855 р.). За відзнаки по службі був нагороджений Іменним Найвищим благоволінням (02.04.1856 р.)⁷.

Після виходу у відставку Олександр Михайлович повернувся у Новгород-Сіверський і протягом декількох років управляв маєтками свого батька⁸, а потім поступив на державну службу. 16 квітня 1869 року, 3 вересня 1872 року, 19 вересня 1875 року, 21 вересня 1878 року і 25 червня 1881 року він обирався почесним мировим суддею Новгород-Сіверського судового мирового округу, 15 листопада 1869 року, 28 вересня 1872 року, 19 вересня 1875 року, 21 вересня 1878 року і 25 червня 1881 року – головою з'їзду мирових суддів Новгород-Сіверського судового мирового округу, а 30 травня 1881 року був обраний на посаду предводителя дворянства Новгород-Сіверського повіту⁹.

О.М. Судієнко був крупним землевласником і промисловцем. Після смерті батьків він успадкував 8160 десятин землі в Новгород-Сіверському повіті Чернігівської губернії і в Трубчевському повіті Орловської губернії¹⁰, винокурний завод в селі Очкіне, житловий будинок з мезоніном по вул. Козацькій в Новгороді-Сіверському, садибу в селі Очкіне та інше майно.

Однак повною мірою скористатися отриманою спадщиною він не встиг. 12 квітня 1882 року Олександр Михайлович дочасно помер і був похований на території Спасо-Преображенського монастиря поруч з матір'ю і батьком¹¹. У тому ж році померла і його дружина, внучка декабриста Олександра Федоровича Бріггена, Ольга Володимирівна Судієнко (Туманська) (24.09.1847 – 1882 рр.), з якою він перебував у шлюбі з 1864 року¹².

Після їх смерті залишилося п'ятеро неповнолітніх дітей – два сини Євгеній і Георгій та три дочки Ольга, Марія і Софія.

Турботи по їх вихованню узяв на себе брат Олександра Михайловича володимирський губернатор Йосип Михайлович і його сестра Катерина Михайлівна Гессе (Судієнко), дружина київського губернатора Миколи Павловича Гессе.

Старший син Олександра Михайловича – Євгеній народився 25 травня 1870 року в Новгороді-Сіверському¹³.

У 1898 році він закінчив юридичний факультет Московського університету¹⁴ і у тому ж році був обраний почесним мировим суддею Новгород-Сіверського

повіту¹⁵, а в наступному році – гласним Новгород-Сіверських повітових та Чернігівських губернських земських зборів¹⁶ і казначеєм Новгород-Сіверського сільськогосподарського товариства¹⁷.

У 1906 році Є.О. Судієнка призначили помічником предводителя дворянства Новгород-Сіверського повіту¹⁸, а в наступному обрали на посаду предводителя дворянства¹⁹, яку він обіймав до жовтневої революції. Одночасно з цим він виконував обов'язки голови Новгород-Сіверської дворянської опіки, голови повітового з'їзду, голови економічної ради повіту тощо²⁰.

27 червня 1909 року Євгенію Олександровичу присвоїли придворне звання камер-юнкера двору Його Величності²¹, а 25 жовтня 1912 року обрали депутатом IV Державної думи Росії від 2-го з'їзду міських виборців Чернігівської губернії²². У Державній думі він входив у фракцію Центр і був членом бюджетної комісії (з 16.06.1916 р. секретарем комісії) і комісії законодавчих пропозицій²³.

За своє недове життя Євгеній Олександрович дослужився до чину надвірного радника і був нагороджений орденами Святого Володимира 4-го ступеня, Святої Анни 2-го ступеня і Святого Станіслава²⁴.

Є.О. Судієнко був крупним землевласником і разом зі своїм братом Георгієм займався сільським господарством. У селі Очкине та прилеглих до нього хуторах і селах він мав у власності більше 5000 десятин землі, на яких вирощував тютюн, коноплі, картоплю, буряки, просо, овес та інші сільськогосподарські культури, на фермах розводив велику рогату худобу тирольської породи і свиней-йоркширів²⁵, а на винокурному заводі №15 в селі Очкине виробляв спирт.

У березні 1917 року Євгеній Олександрович був відряджений Тимчасовим комітетом Державної думи в Чернігівську губернію і з того часу майже постійно проживав в Очкиному.

На початку вересня 1917 року очкинські селяни звинуватили його у вбивствах і незаконних арештах селян, а 3 вересня 1917 року заарештували і доставили в Хильчицьке волосне правління. Однак звітти його відпустили. Це викликало незадоволення серед мешканців Очкиного і вони поскаржилися на дії Є.О. Судієнка до Військово-революційного комітету Петрограда, який 11 листопада 1917 року розглянув їх скаргу і надіслав на місце телеграму з вимогою звільнити селян на поруки і притягнути Є.О. Судієнка до кримінальної відповідальності²⁶.

Дізнавшись про це, Євгеній Олександрович зібрав свої речі і виїхав на Дон, де за невідомих обставин був жорстоко убитий у 1919 році²⁷.

Є.О. Судієнко був одружений з дочкою генерала К. Фосса – Марією Ксаверівною Фосс, яка з 1912 року по 1916 рр. займала посаду голови Новгород-Сіверського повітового комітету Товариства Червоного Хреста²⁸.

Після від'їзду чоловіка Марія Ксаверівна деякий час проживала у його садибі в Очкиному, а після його смерті переїхала до Москви і влаштувалася на роботу перекладачем в Експериментальний науково-дослідний інститут металоріжучих верстатів. Однак життя їй не склалось. У січні 1942 року її безпідставно звинуватили в скоєнні злочину, передбаченого ст. 58 Кримінального кодексу РРФСР (антирадянська агітація і пропаганда) і через два місяці розстріляли у Бутирській в'язниці²⁹.

Молодший син Олександра Михайловича Георгій народився 21 червня 1872 року в Новгород-Сіверському. Під час Російсько-японської війни він служив санітаром в російській армії і був нагороджений Георгіївським хрестом³⁰, а після закінчення війни працював членом Новгород-Сіверської повітової землевпорядної комісії (1908 р., 1909 р.)³¹ і мировим суддею 2-ої дільниці Новгород-Сіверського судового мирового округу (01.01.1914 р.)³².

Г.О. Судієнко мав чин колезького секретаря і був одружений з Вірою Степанівною Слепушкіною³³, дочкою відставного капітана Степана Івановича Слепушкіна. Віра Степанівна займалася громадською діяльністю і впродовж декількох років була головою „Товариства допомоги нужденним ученицям Новгород-Сіверської жіночої гімназії” (1908 – 1909 рр.)³⁴.

Старша дочка Олександра Михайловича Ольга народилася 6 червня 1867 року в Черторигах Глухівського повіту Чернігівської губернії, на батьківщині своєї матері Ольги Володимирівни Туманської. Вона була одружена з Василем Олександровичем Семеновим (1836 – 04.10.1916 рр.)³⁵, таємним радником, який з 1870 р. по 1890 р. служив володимирським віце-губернатором, а з 1890 року був почесним опікуном опікунської ради установ імператриці Марії по Петроградському присутствію³⁶, і проживала разом з ним в Санкт-Петербурзі.

Середня сестра Марія народилася 29 березня 1869 року в Новгороді-Сіверському³⁷. Після закінчення в 1886 році „Виховного товариства благородних дівчиць” (Смольного інституту) вона вийшла заміж за камер-юнкера імператорського двору Сергія Олександровича Єгорова (28.03.1863 – 14.04.1902 рр.), який в 1890 р. служив почесним мировим суддею Юр'ївського повіту Володимирської губернії³⁸, і проживала разом з ним і сином в Москві, поблизу Кремля.

14 квітня 1902 року Марія Олександрівна овдовіла, а через десять років одружилася з Йосипом Петровичем Скаржинським, камергером імператорського двору, дійсним статським радником і поміщиком з Херсонської губернії³⁹.

У спадок від батька їй дісталася три листи Олександра Сергійовича Пушкіна до її діда Михайла Осиповича Судієнка, які вона вперше опублікувала в 1898 році в історичному журналі «Російський архів»⁴⁰.

Марія Олександрівна померла 28 жовтня 1951 року в Римі, на 83 році життя, і була похована на некатолицькому кладовищі Тестаччо⁴¹.

Її молодша сестра Софія народилася 7 вересня 1874 року в Новгороді-Сіверському. У першому шлюбі вона була одружена з Володимиром Васильовичем Чарнишем (07.07.1867 р. – ?), колезьким секретарем, який до 1894 року служив поручиком в армії, а з 1894 року працював молодшим понадштатним чиновником особливих доручень при київському губернаторі, а після розлучення з ним – з Костянтином Миколайовичем Волковим, штаб-ротмістром Чугуївського уланського полку⁴².

Після Жовтневої революції більшість нащадків Олександра Михайловича Судієнка покинуло батьківщину, і про їх долю нічого не відомо.

1. Список губернских и уездных предводителей дворянства Черниговской губернии 1782 – 1893 гг. – Чернигов, 1893. – С. 15 – 16.

2. Заруба В.М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648 – 1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 176 – 177; Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. Т. 4. – Киев, 1914. – С. 797 – 798.

3. Модзалевский Б.Л. Малороссийский родословник. – Киев, 1914. – Т. 4. – С. 798 – 799.

4 Там само. – С. 800.

5. Формулярний список про службу Судієнко О.М. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220.

6. Бригген А.Ф. Письма. Исторические сочинения. – Иркутск, 1986. – С. 149.

7. Формулярний список про службу Судієнко О.М. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220.

8. Воспоминание Самчевского. // Киевская старина. – Том XLVI. – Киев, 1894. – С. 339.

9. Формулярний список про службу Судієнко О.М. // Державний архів Чернігівської області. – Ф. 127. – Оп. 26а. – Спр. 220. – С. 43 – 52.

10. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 800.

11. Там само. – С. 801.

12. Шемшученко Ю. Наш друг Туманский. – Киев, 2000. – С. 16.

13. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.

14. Речь и отчет, читаемые в торжественном собрании императорского Московского университета 12 января 1898 года. – Москва, 1898. – С. 183.

15. Четвертая Государственная Дума: Портреты и биографии. – Спб., 1913. – С. 188.
16. Боиович М.М. Члены Государственной Думы: Портреты и биографии. – Москва, 1913. – С. 394.
17. Адрес-календарь сельскохозяйственных обществ. – СПб., 1902. – С. 86.
18. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. – Чернигов, 1906. – С. 127;
19. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
20. Календарь Черниговской губернии на 1904 год. – Чернигов, 1903. – С. 127; Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908. – С. 149, 150, 151, 152, 156, 158, 160; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1910 г. – Чернигов, 1911. – С. 168, 169, 170, 171, 176, 181; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 183, 184, 185, 190, 191, 196, 198; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1913. – С. 185, 186, 192, 193, 199; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 191, 192, 193, 199, 200, 207; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 52, 197, 198, 200, 205, 207, 214.
21. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
22. Шелохаев В.В. Государственная Дума России: Государственная Дума Российской империи, 1906 – 1917. – Москва, 2006.
23. Государственная Дума. IV созыв. I сессия. Справочник. Вып. 6. – Спб., 1913. – С. 98 – 99.
24. Придворный календарь на 1915 р. – СПб., 1915. – С. 322.
25. Семенов В.П. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей. Малороссия. – Т. 7. – Спб., 1903. – С. 452.
26. Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. – Ч. 2. – Киев, 1982. – С. 188, 217.
27. Наумов А.А. «История московского портрета работы художника Й. Грасси». // Журнал «Мелодия». – М., 2006. – С. 21 – 23.
28. Адрес-календарь Черниговской губернии на 1913 г. – Чернигов, 1912. – С. 196; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1913. – С. 200; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 207; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 214.
29. Наумов А.А. «История московского портрета работы художника Й. Грасси». // Журнал «Мелодия». – М., 2006. – С. 21 – 23.
30. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
31. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908. – С. 151.
32. Адрес-календарь Черниговской губернии на 1914 г. – Чернигов, 1913. – С. 323; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1915 г. – Чернигов, 1914. – С. 191; Адрес-календарь Черниговской губернии на 1916 г. – Чернигов, 1916. – С. 198.
33. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
34. Календарь Черниговской губернии на 1909 год. – Чернигов, 1908. – С. 161.
35. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.
36. Список гражданским чинам первых трех классов на 1 марта 1910 г. – СПб., 1910. – С. 130.
37. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.

38. Савелов Л.М. Родословная книга дворянства Московской губернии. – Том 1. – М., 1914. – С. 539.

39. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 4. – Киев, 1914. – С. 801.

40 Письма А.С. Пушкина к М.О. Судиенко. // Журнал «Русский архив». СПб., 1898. – №1. – С. 165 – 168.

41 Гасперович В. и др. Тестааччо. Некатолическое кладбище для иностранцев в Риме. Алфавитный список русских захоронений. // Российский некрополь. Выпуск 6. – СПб., 2000.

42 Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т. 5, вып. 4. – Киев, 2004. – С. 21.

Данная статья носит биографический характер и содержит в себе сведения об основных этапах жизни и деятельности новгород-северского предводителя дворянства, коллежского советника Александра Михайловича Судиенко и его потомков.

Ключевые слова: дворянин, Очкино, помещик.

The real article has a biographic character and contains some information about the basic stages of the life and activity of the leader of the nobility of a Novgorod-severskiy, kolezhskiy adviser Oleksandr Myhailovych Sudiyenko and his descendants.

Олексій Колеватов

●

ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.

Стаття присвячена аналізу землекористування в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Розглядаються принципи наділення військових поселенців землею, а також аналізується кількість землі на ревізську душу в поселених округах до їх реорганізації на початку 30-х рр. ХІХ ст.

Ключові слова: військові поселення, поселений округ, дивізія, десятина.

В останні роки дослідники все частіше почали звертати увагу на історію військових поселень у Росії, в т.ч. на процеси їх соціально-економічного розвитку [1]. Але все одно ще залишаються окремі маловідомі сюжети цієї досить широкої і багаторівневої проблеми. Так, майже відсутні роботи, присвячені дослідженню землекористування в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати дане питання щодо цих військових поселень до їх реорганізації на початку 30-х рр. ХІХ ст.

Землі, що відійшли під військові поселення в Слобідсько-Українській губернії, були досить добре освоєні, а жителі цих територій традиційно займалися землеробством і тваринництвом. Статистичні дані, зібрані напередодні переведення земель до Слобідсько-Українських військових поселень, свідчать про гарне забезпечення господарств надільними земельними угіддями та худобою [2], а родючі ґрунти дозволяли селянам збирати стабільно високі врожаї зернових культур. Середній земельний наділ на душу населення губернії становив 10-15 десятин. Необхідно також відзначити, що для Слобідсько-Української губернії типовою була значна майнова диференціація в середовищі державних селян і козаків.

Про розмір господарств військових поселенців свідчать численні списки корінних жителів, що склалися у зв'язку з утворенням військових поселень. Так, наприклад, у списку поселенців 2-ої уланської дивізії зазначалося, що „багаті землевласники землі мали більше, ніж повинно бути, і тільки в одному Борисоглібському окрузі в селищі Мохначі бідні перебороли багатих” [3]. Деякі з цих військових поселенців мали по 60 і більше десятин. Поселенці-хазяї також купували землі за межами поселених округів. Зокрема, командир 2-ої уланської дивізії ген.-л. Г.І.Лисаневич відзначав, що „є в Печенігах один поселенець, який має маєток поза округом військового поселення, від поміщика придбаний, і який має майже 2000 іспанських овець” [4]. Військовий поселенець Петро Доценко (Таганрозький поселений округ) володів 253 дес. землі, придбаної поза округом поселення, а також 100 дес. лісу. В господарстві цього поселенця налічувалося 24 голови великої рогатої худоби і 1370 овець, а грошовий капітал становив 12 тис. руб. [5]. Досить заможним було і господарство поселенця цього ж округу Корнія Лозового, в якому налічувалось 60 дес. „придбаної” землі, 50 голів великої рогатої худоби, 150 овець, 200 бджолиних вуликів та 7 тис. руб. грошового капіталу [6].

© Колеватов Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Чернігівського державного технологічного університету.

У Чугуївському окрузі в селищі Кочатка відносно заможним було господарство поселенця Осипа Кошавцова (27 голів великої рогатої худоби, 20 овець, 100 бджолиних колод, два сади та капітал, що сягав 1000 руб.), а в селищі Зарожному – Павла Іванова (8 садів, 3 будинки, 200 бджолиних колод, 37 голів великої рогатої худоби та 2 тис. руб.). Середнє поселенське господарство в селищі Піщане мало: 6 голів великої рогатої худоби, 14 бджолиних колод, 27 овець і фруктовий сад [7]. Розвивалось і хутірське господарство. Як правило, в цих селянських господарствах було по 25–30 дес. землі і до 30–40 голів великої рогатої худоби. Все це свідчило, що до округів військових поселень переводились досить заможні селянські родини.

Селянські та козацькі господарства цього регіону вже були пов'язані з ринком, йшов розвиток товарно-грошових відносин, землеробство та тваринництво значною мірою були зорієнтовані на виробництво товарної продукції. Це зумовлювалося близькістю чорноморських портів і наявністю великих ярмарків у Харкові, Курську, Катеринославі, Полтаві та ін. На продаж у ці міста селяни привозили сіно, овочі, вовну, продукти тваринництва, а також деякі вироби домашніх промислів (рядна, сукно, глиняний посуд та ін.). На ярмарках і базарах у цих містах здійснювалась закупівля необхідних для господарства землеробських знарядь та матеріалів для будівництва. Деякі селяни займались візництвом і брали участь в операціях по перепродажу різноманітних товарів [8]. Введення військових поселень призвело до зміни напрямку в розвитку сільського господарства даного регіону. Тепер наголос робився головним чином на землеробство, оскільки господарства військових поселенців ставали базою для забезпечення продовольством діючих підрозділів кавалерії, а тваринництво та інші галузі сільськогосподарського виробництва розглядались як допоміжні.

Необхідно було також вирішити питання про землекористування у поселених округах. Як свідчать статистичні звіти, до створення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії місцеві жителі користувалися нивами колективно, без розподілу на окремі земельні ділянки. З уведенням військових поселень общинне землекористування було відмінене, а вся орна земля поселених округів розподілялася між господарствами на рівні ділянки. За „Проектом учреждения о военном поселении регулярной кавалерии” поселений округ поділявся „на стільки рівних ділянок, скільки повинно бути в ньому військових поселенців-хазяїв” [9]. У кожному окрузі передбачалось мати по 573 господарські ділянки, але якоїсь конкретної норми наділення землею кожного поселенця-хазяїна цей законодавчий документ не визначав, а закріплював лише перехід до зрівняльної системи землекористування. Проте іншими угоддями (вигонами, сінокоси і пасовища) поселенці-хазяїни продовжували користуватися спільно „за розпорядженням комітету полкового управління, яке робилося щорічно на початку літа” [10]. Це було пов'язано насамперед із коливанням врожаїв трав, які багато в чому залежали від погодно-кліматичних умов кожного окремого року.

Відповідно до „Проекта учреждения...” поселенцям заборонялося мати ділянки на правах приватної власності. Проте, як вже зазначалось, військові поселенці мали як в округах, так і поза ними власні ділянки землі. Таким чином, розподіл землі на рівні ділянки між поселенцями-хазяїнами був би порушенням права власності, якщо не визначити за неї винагороду. А оскільки приватне землеволодіння поселенців перешкоджало, на думку уряду, досягненню поставленої перед військовими поселеннями мети, то за наказом головного над військовими поселеннями начальника графа О.А.Аракчєєва колишні власники зобов'язані були продати ці землі своїм округам. В округах 2-ої уланської дивізії у приватному володінні виявилось 12,5 тис. дес. землі. Командир дивізії ген.-л. Г.І.Лисаневич запропонував викупити близько 7,5 тис. дес., у середньому по 13 руб. за десятину (ринкова ціна землі становила близько 40 руб.), а решту конфіскувати, оскільки на них не було купчих [11].

В округах кавалерії питання про наділення поселенців достатньою кількістю землі не стояло так гостро, як у військових поселеннях піхоти. Однак уже при

поселенні в середині 1820-х рр. 2-ої кірасирської дивізії відчувалася нестача земельних угідь. В округах цієї дивізії було мало земель під сінокосами та лісовими угіддями, яких було, вочевидь, недостатньо (див.: табл. 1). Лише в окрузі Псковського полку була достатня кількість лісу – 10.888 дес., або 72,7 % всіх лісових угідь 2-ої кірасирської дивізії (інші поселені округи мали приблизно однакову площу лісу – 8–10 %). За підрахунками командування Слобідсько-Українських військових поселень, для покриття недостатньої кількості землі в поселених округах необхідно було придбати не менше 95 тис. дес., у тому числі 55 тис. дес. сінокосів і 12 тис. дес. лісу [12]. Але через те, що уряду для цього треба було витратити значні кошти, ця пропозиція була виконана лише частково і тільки через декілька років, під час реорганізації поселених округів Слобідсько-Українського військового поселення. Тому відсутність достатньої кількості сінокосів, особливо в поселених округах 2-ої кірасирської дивізії, негативно позначалася на постачанні стройових коней фуражем у перші роки їх функціонування.

Після створення військових поселень перед урядом постало питання: скільки необхідно мати поселенцям землі для того, щоб повністю перевести поселені війська на самозабезпечення продовольством та фуражем. У 1820-1821 рр. керівництвом військових поселень і командирами поселених підрозділів були складені нормативні розрахунки необхідної кількості землі з урахуванням місцевих особливостей і наявності в кожному районі земельних ресурсів [13]. Так, наприклад, для полкового округу 2-ої уланської дивізії пропонувалось мати 40 тис. дес., в т. ч. на одного хазяїна – 24 дес. ріллі, 12 дес. сінокосу та ще 12 дес. для розвитку скотарства. Кожному інваліду передбачалось мати по 6 дес. орної землі (див.: табл. 2). Всього ж у складі 2-ої уланської дивізії передбачалось мати 162.079,5 дес. землі [14]. Однак ці розрахункові норми залишилися лише на папері. Треба також зазначити, що під час початкової організації військових поселень кавалерії 1817 р. для розгортання кавалерійського полку відводилось до 30 тис. дес. землі [15] (див.: табл. 3).

Нові зміни в розмірах земельних ділянок військових поселенців відбулися після прийняття в травні 1827 р. „Положення о военном поселении регулярной кавалерии”. Кожному хазяїну з його помічником передбачалося виділити по 10 дес. орної землі, під городи і коноплянки – по 2 дес. та сінокісної землі по 12 дес. [16]. Але на початок 1830-х рр. середня кількість землі на ревізку душу в Слобідсько-Українських військових поселеннях становила лише 7,04 дес. (6,43 дес. в поселених округах 2-ої уланської дивізії і 7,65 дес. в округах 2-ої кірасирської дивізії) [17]. Найбільша кількість землі на ревізку душу була в Псковському поселеному окрузі – 9,4 дес., а найменша – в Білгородському і Чугуївському округах – по 5,9 дес. землі (див.: табл. 4). Але, якщо брати земельні ділянки поселенців без лісових угідь, сінокосів і пасовищ, які були потрібні для продовольства стройових коней, то середня кількість землі в поселених округах Слобідсько-Української губернії була вже тільки 5,9 дес. на ревізку душу (5,28 дес. у поселеннях 2-ої уланської дивізії і 6,52 дес. – 2-ої кірасирської дивізії).

Цих земель було недостатньо для динамічного розвитку поселенських господарств. Однак за всіх умов Слобідсько-Українські військові поселення були краще забезпечені надільною землею, ніж державні селяни цієї губернії (3,5-4,35 дес.). У поміщицьких селян ці показники були ще меншими – 2,8 дес. [18]. Для покриття власних потреб у продовольстві в цьому регіоні необхідно було мати не менше 5 дес. землі на ревізку душу. Також треба відзначити, що військові поселенці при бажанні могли отримати і більші наділи землі (якщо в поселеному окрузі були вільні угіддя), але недостатня кількість худоби не дозволяла це зробити.

У цілому на початок 1830-х рр. у порівнянні з іншими категоріями селянства військові поселенці були наділені більшою кількістю зручної землі. Але треба відзначити, що до створення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії середній земельний наділ на душу населення становив 10 – 15 дес. землі. Таким чином, після організації військових поселень у цьому регіоні земельні наділи зменшилися вдвічі (в деяких поселених округах майже втричі), в основному

за рахунок вилучення з них лісових угідь. У зв'язку з цим поселенці втратили можливість освоювати нові сінокоси, оскільки кращі сінокоси були на розчищених від лісу ділянках.

Таблиця 1.
Кількість землі і лісу поселених округів
2-ої кірасирської дивізії (1825 р.)

Округи	Під поселеннями /десятин/	Оранки /десятин/	Сінокоосу /десятин/	Разом /десятин/	Лісу /десятин/	Непридатної землі /десятин/
Катеринославський	3730	50154	13125	67009	1560	4702
Глухівський	4990	45574	17960	68524	1219	5667
Астраханський	6028	51536	9753	67317	1316	11729
Псковський	3927	49714	8983	62624	10888	27306
Всього	18675	196978	49821	265474	14983	49404

Підраховано за: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 60 зв. – 69.

Таблиця 2.
Кількість землі, потрібної для одного полкового округу 2-ої уланської дивізії (вересень 1820 р.)

	Десятин землі
У трьох полях орної землі на 573 стройові ділянки, вважаючи на кожній 24 дес.	13752
Орної землі на 500 інвалідів, кожному по 6 дес.	3000
Під поселення і вигін	2146
Під будівництво штабу і під парадні навчальні місця	400
Під сінокіс на кожену стройову ділянку 12 дес.	6876
Під сінокіс інвалідам, кожному по 2 дес.	1000
Для кінного заводу пасовищні і сінокісні місця	5950
Разом	33124
Для скотарства військових поселенців на кожену стройову ділянку 12 дес.	6876
Всього на кавалерійський полк	40000

Складена за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 60. – Арк. 13.

Таблиця 3.
Норми земельних угідь для розміщення кавалерійського полку (травень 1817 р.)

	Десятин землі
Орної землі для стройових ділянок	10905
Орної землі для інвалідів	2000
Під поселення і вигін	1206
Під побудову штабу і блоків	130
Під сінокіс стройовим ділянкам	5005
Під сінокіс інвалідів	700
Для засіву пасовищної і сінокісної оранки	5422
Разом	25368
Для розведення худоби і овець військовим поселенцям	4632
Всього	30000

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.

Таблиця 4.
Кількість землі на одну ревізку душу в поселених округах
Слобідсько-Українських військових поселень
на початку 30-х рр. XIX ст.

Поселені округи	Всього землі (десятин)	Землі без лісу (десятин)	Землі без сінокошу і пасовищ, які потрібні для продовольства стройових коней (дес.)
2-а уланська дивізія			
Білгородський	5,9	5,4	5,13
Чугувський	5,9	5,04	5
Борисоглібський	7	6,21	5,33
Серпухівський	6,9	6,4	5,67
У середньому по дивізії	6,43	5,76	5,28
2-а кірасирська дивізія			
Катеринославський	7,29	7,12	6,58
Глухівський	6,41	5,85	5,25
Астраханський	7,5	7,35	6,73
Псковський	9,4	9,14	7,5
У середньому по дивізії	7,65	7,37	6,52
У середньому по поселеннях	7,04	6,57	5,9

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3636, 3643, 6933, 6970.

1. Липовская Т.Д. Социально-экономическое и правовое положение военных поселян на Украине 1817–1857 гг. – Днепропетровск, 1982; Богданов Л.П. Военные поселения в России. – М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 251-254; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 10.
4. Там само. – Арк. 11.
5. Там само. – Арк. 34 зв.
6. Там само. – Арк. 35 зв.
7. Там само. – Арк. 23-34.
8. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Харків, 1993. – С. 128-142.
9. Проект учреждения о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб, 1817. – Ч. I. – С. 4.
10. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 70.
11. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений... – С. 35.
12. Він же. Армия и реформы: военные поселения... – С. 210.

13. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 60.
14. Там само. – Арк. 13 зв. – 17.
15. ЦДІАК України. – Ф. 1314. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5.
16. Положение о военном поселении регулярной кавалерии. – СПб., 1827. – С. 61-67.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 59-59 зв.
18. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы. – К., 1989. – С. 57-58, 80.

Статья посвящена анализу землепользования в Слободско-Украинских военных поселениях в первой трети XIX ст. Рассматриваются принципы наделения военных поселенцев землей, а также анализируется количество земли на ревизскую душу в поселенных округах до их реорганизации в начале 30-х гг. XIX ст.

Ключевые слова: военные поселения, поселенный округ, дивизия, десятина.

Organization of the use of land in Slobidsko-Ukrainian's military settlements in the first third of XIX century is analyzed in the article. The principles of distributing plots of land to military settlers are considered, the amount of land per revised head in settled districts to their reorganization in the beginning of 30th in XIX century is analyzed.

Key words: military settlements, a settled district, division, dessiatina.

Костянтин Рахно

ГОРЩИК І ГОРЩИЦЯ: ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ВИЯВ МЕТАФІЗИКИ СТАТІ

Стаття присвячена метафізичним аспектам символізму статі в українських діалектних номінаціях глиняного посуду, пов'язаних із традиційними віруваннями. Проведено порівняння із українськими та білоруськими віруваннями, що стосувалися дерев'яних виробів, зокрема діжі. Досліджено феноменологічні підстави розподілу предметів матеріальної культури за ознакою статі.

Ключові слова: діжа, глечик, горщик.

При купівлі ремісничих виробів споживач оцінював їх із утилітарної та естетичної точки зору. Згідно з феноменологічною філософією, конституція неживого матеріального об'єкта у зовнішньому світі є першою сферою дійсності, що аналізується. Те, що річ протяжна у просторі і тривала у часі, що вона має такі якості, як вагу, еластичність, колір, тобто конкретизується матеріально, що вона перебуває в певних відносинах з іншими речами, перебуває в русі або ж непорушна, – все це переживається у людському сприйнятті. Матеріальні речі відначально дані в особливих актах перцепції. Дійсна річ носіями традиційної культури сприймалася у просторово-часовому контексті дуже своєрідно. Знати її – означало знати не лише, як вона поводить себе при ударі, при нагріванні, чи довго прослужить, але також усвідомлювати всі її каузальні залежності від інших речей, які теж переживалися в якості дійсних, матеріальних об'єктів зовнішнього світу. Ці залежності не просто припускалися, а вбачалися або сприймалися. Оскільки надприродний світ, реальність і каузальність нерозривно були пов'язані, то дійсні якості були *eo ipso* метафізичними властивостями. Річ виступала не просто загальним поняттям, універсалією. Всі матеріальні змісти речі були контингентні, вони могли змінюватися, але вони завжди були представлені у формі цієї речі¹. Повною мірою це стосувалося глиняних виробів. Навіть процес їхнього придбання в Україні у XIX–XX столітті набував ознак ритуалу, включаючи в себе обрядові моменти та співвідносячись із великою кількістю різноманітних вірувань.

Зокрема, купуючи новий посуд у гончара на базарі, по ньому обов'язково легенько постукували і прислухалися до звуку. Так визначалася якість посуду: цілий він чи має дефект. Ще український філософ Григорій Сковорода наприкінці XVIII століття зауважував, що в гончарів не очима вибирають, а пробують, «*чисто ли звонить*»².

Подекуди ця, на перший погляд, цілком прагматична дія мала додаткове осмислення. Наприкінці XIX століття у Куп'янському повіті на Харківщині вважали, що якщо звук глухий, то це «*горшок*» – борщ у ньому не буде вдаватися. Якщо ж звук тонкий, дзвінкий – це «*горщиця*», все зварене у ній буде смачним³. Отже, правильно виготовлена посудина для приготування їжі мала співвідноситися із жіночим репродуктивним началом, а метою поведінки покупця було визначення її істинної суті. Звучання посуду ототожнювалося із тембром голосу, властивим тій чи іншій статі. Слід зазначити, що це вірування було відоме не скрізь, у Лубенському повіті на Полтавщині на початку XX століття поділу посуду на «*горшок*» і «*горщицю*» не спостерігалось, і на запитання про таку відмінність місцеві господині з подивом відповідали: «*Оце! Такого ще й не чули*»⁴.

©Рахно Костянтин Юрійович – молодший науковий співробітник Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України.

За спостереженнями ж, які стосуються Житомирщини, дублетні назви предметів, протиставлені за граматичним родом, були релевантні для двох тематичних груп лексики: для термінології начиння, наприклад, «діжа» – «діжун», «гладшика» – «гладшиун», «горщик» – «горщиця», і для термінології дерев, скажімо, «береза» – «березун», «дуб» – «дубиця», «шовковиця» – «шовкун». Найбільш продуктивним при утворенні іменників чоловічого роду був суфікс -ун, жіночого роду – -ик(-иц-)⁵. Етнолінгвістами на Середньому Поліссі зафіксовані пари «шовковиця» – «шовкун», «шовковиця» – «шовк», «дубиця» – Ш⁶. На Лівобережжі, в Лубенському повіті Полтавської губернії, на початку ХХ століття теж поділяли дерева на «шовкун» (тичинкове) та «шовковицю» (плідникове)⁷. Такої ж думки дотримувалися у південних повітах Київської губернії: «Кажуть, що і зела оті усякі, билинки тощо, то теж мають собі і жінок і чоловіків, і садовина і ліс не будуть, кажуть, родити, як не має там хоч одного деревця инакшого полу: от-же є шовкуні і шовковиці»⁸. Із семантичної точки зору процедура деривації описувала розчленування сигніфіката на дві іпостасі: чоловічу й жіночу, причому припускали, що властивості денотата, передовсім репродуктивні, залежать від граматичного роду. Наприклад, у селі Рясно Ємельчинського району Житомирської області «определяють тим, що він не має симинов, він бесплодний. А вона має семена, жолуди – дубица»⁹. Протилежність за родом у назвах дерев могла пов'язуватися з відмінностями у формі: берізку з гілками, що опускалися донизу, у Вишевичах Радомишльського району тієї ж області називали «береза», а з гілками, що підіймаються догори, – «березун»: «Є береза, а є березун. У єе распускаєцца голе донизу, а в єго доверху»¹⁰. На Полтавщині за формою досі розрізняють «кавун» і «кавуницю» – остання більш плеската й смачніша.

Деяким лексемам такого типу у середині ХХ століття вже не надавалося розрізняльового значення. Зокрема, словом «літник» на Полтавщині називали легеньку одяжину для літа, а «літнячкою» – легку літню спідницю. Молоко, поставлене для скисання, могло зватися як «стоянець», так і «стоянка»¹¹. Але це не означає, що якихось додаткових коннотацій ці слова не мали в минулому.

Про стійкість даної словотворчої моделі і міфопоетичних уявлень, що стояли за нею, свідчить той факт, що в другій половині ХІХ століття у Чернігівській губернії її застосовували до дерев'яного посуду, що вживався для закващування тіста, а також капусти, буряків тощо. «Дежка», тобто діжа з парною кількістю клепок протиставлялася такій самій посудині з непарною кількістю клепок, яку називали «дежун». Буряки, капусту, огірки слід було заготовляти неодмінно в «дежці», якщо ж покласти їх у «дежун», то вони не вдадуться. У «дежці» й хліб вдається хороший, а в «дежуні» – ніколи. Жінка з села Переходового Ніжинського повіту розповідала: «Поїхав чоловік у ярмарок і купив дежку, я й поклала в її капусти. Не удалась моя капуста! Я й на другій год поклала – не удалась! Роздивились, аж то дежун». Тому посудину продали. Відомі випадки, коли «дежуна» не лише продавали за меншу ціну, але й перетворювали на «дежку», вставляючи бракуючу клепку чи викидаючи зайву¹².

Дослідники кінця ХІХ – початку ХХ століття зафіксували аналогічне протиставлення в Лубенському повіті Полтавської губернії, Куп'янському повіті Харківської губернії, Житомирському повіті Волинської губернії, в Новоросійському краї¹³. Діжа з парною кількістю клепок протиставлялася такій самій діжі з непарною кількістю клепок. У першій половині ХХ століття цінні відомості про це повір'я були зафіксовані на території Житомирщини¹⁴. У другій половині ХХ століття воно ще побутувало серед старшого покоління в низці населених пунктів Овруцького й Коростенського районів Житомирської області, Любешівського району Волинської області, а також із деякими видозмінами в білорусів у сусідніх Лельчицькому й Ветківському районах Гомельської області, Климовському районі Брянської області¹⁵. «Жіноча» та «чоловіча» дерев'яні посудини позначалися відповідно загальноновживаним словом «діжа» («діжка») і утвореним від нього словом чоловічого роду, наприклад, «діжа» – «діж», «діжка» – «діжун». Форми «діж» і «діжун» зустрічалися найчастіше, також відомі варіанти

«діжур», «дыжак», «дяжон». «Жіноча» діжа, як правило, оцінювалася позитивно, а «чоловіча» – негативно. Згідно із віруванням, у діжі з непарною кількістю клепок не буде вдаватися хліб. Перевага, яка віддавалася «діжі», очевидно, була обумовлена тим, що заквашування тіста здавна вважалося жіночою роботою, яка не личить чоловікові. Тривале долучення діжі до сфери жіночого спиралося як на реальну жіночу працю з випікання хліба, так і на певні міфологічні вірування¹⁶. Існувало навіть повір'я про те, що чоловікові не можна заглядати в діжу: у нього перестануть рости борода й вуса, тобто він і зовні уподібниться до жінки¹⁷.

Протиставлення діжі й діжуна займало особливе місце серед інших родових пар. З огляду на подібність уявлень, пов'язаних із глиняним та дерев'яним посудом, варто розглянути його докладніше. Воно було дуже поширене в Україні, пов'язувалося з цілою системою повір'їв та з діями ритуального характеру. У селі Пісках Житомирського повіту Волинської губернії вірили, що, якщо в діжі, в якій місяць хліб, непарна кількість клепок, то хліб ніколи не вдається, і треба купувати нову діжу. Посудина з парною кількістю звалася «діжка», а з непарною – «діжур»¹⁸.

Для того, щоб відрізнити «діжу» від «діжа», при купівлі перелічували клепки на чіт-лишку, наприклад; «*Діежка, діеж, діежка, діеж. Як жэ попадэ діежка, то буде добрэ, а як діеж – недобрэ*» й відмовлялися купувати, якщо кількість виявлялась непарною, тобто якщо то був «діж», а не «діжа». Як видно з цього примовляння, записаного в Замош'ї Лельчицького району на Гомельщині, перелік починався зі слова «діежка» і ним мусив і закінчитися, тобто загальна кількість клепок мала бути непарною. Справа в тому, що в цьому та деяких інших населених пунктах Білоруського Полісся, зокрема, Голубиці й Дорошевичях Петриковського району Гомельської області, позитивно оцінювалася саме діжа з непарною кількістю клепок. У цьому випадку співвідношення опозицій «чіт-лишка» і «чоловічий-жіночий» було протилежне до стандартного: звичайно, ознака «чоловічий» співвідносилася з позитивним началом і непарністю, а «жіночий» – з негативним початком і парністю, похідною від «бісівського» числа два. Нестандартність оцінки в цьому випадку може бути пояснена тим, що діжа, у якій «народжується» хліб, уподібнювалася до жіночого лона й тому її жіноче начало оцінювалося позитивно й використовувалося в продукуючій магії. «*Робяць діжу не до пары, щоб клёпка була не до пары*» – пояснювали в Замош'ї. А в Прісному Ветковського району тієї ж Гомельської області знали значно більше: «*У пару-то дзежка неудачьна, с халоднага, гаварят, дуба. Шобы лішня була кляпчына*» треба. Якщо кількість клепок парна, то це «*ни дзежка, а дяжун. А як лішня – эта ўжэ дзежка*». Якщо хліб у діжі не вдається, «*эта, гаворять, з халоднага дуба. Халодный дуб – лянйвий, ён не осьпае лісьця, і ён не раздяёцца. Эта лянйвий дуб*»¹⁹.

Натомість в Україні перевага часто віддавалася діжі з парною кількістю клепок²⁰, вона вважалася жіночою, а з непарною – чоловічою, перелік тут, навпаки, починався зі слова «діж»²¹. Так, у селі Ставки Радомишльського повіту на Житомирщині воно відбувалося так: покупець, наблизившись до діжі, клав палець на першу-ліпшу клепку і говорив: «*Діж!*» Потім, переставивши пальця на сусідню: «*Діжа!*». І далі: «*Діж, діжа...*» Якщо остання клепка потрапляла на слово «діжа», то посудину купували²². У Слов'яносербському повіті «діжею» звали посудину з парною кількістю клепок, а з непарною звали «діж». «*Купуючи діжку, лічуть тростки, кажучи на першу: «діж», на другу: «діжа», на третю знову: «діж» і так усі переберуть. Як на останню прийдеться сказати: «діжа», то купують, бо хліб добрий буде, а як «діж», то не купують*»²³. Парність розумілася як гарантія повноти, удачі, добробуту. Очевидно, такі відхилення були зумовлені семантичною взаємодією опозиції чіт-лишка з іншими значеннєвими параметрами й символічними трактуваннями ситуації, до якої застосовувалася магія числа.

Проте в повідомленнях із Харківської та Полтавської губерній не вказано прямо, як саме протиставлені за родом назви співвідносяться з опозицією чіт – лишка, можна припускати, що перевага й тут віддавалася діжі з парною кількістю клепок, однак упевненості немає. У Лубенському повіті Полтавської губернії господині знали, що вже при самій купівлі слід остерігатися, щоб не купити «діжа» замість «діжі»,

тому що «як діж, то хліба ни їж». Унікаючи помилки при купівлі, вони починали рахувати з однієї клепки: «діжа», «діж», і якщо на останню клепку випадало знову «діжа», то посуд годиться, а якщо «діж» – ні²⁴. У Куп'янському повіті Харківської губернії при купівлі нової діжі перелічували клепки: «діжа», «діж», «діжа», «діж» і так далі. Якщо на останню клепку припадало слово «діжа», то хліб буде вдаватися, якщо ж «діж», то тісто з дна буде синє, на ньому буде синя смуга у вигляді джгута, й хліб буде невдалим²⁵. Непарність мала позитивну семантику, що характерно й для більшості інших контекстів та ситуацій, для яких релевантна категорія «чїт-лишка».

Перелік такого роду знаходить близькі аналогії в білоруських зимових ворожіннях. У вечір напередодні Водохреща дівчата лічили кілки в тинові, перебирали їх всі до кінця, примовляючи: «Кол – колица, кол – колица», – якщо на останній припадав «кол» – значить, вийде заміж, а якщо «колица» – значить, не вийде²⁶. За іншим описом, напередодні Різдва «дзеўкі тын лічуць, прыговаріваю: «Ці тын, ці тынішча, ці тын, ці тынішча». Колі выйдзець чот – то замуж выйдзі, колі лышка (нечот), так нет»²⁷. Рахували також «То кол – то каліна», «То тын – то тынына», «Ета кол – ета калішча» та іншим подібним чином²⁸. Цікаво, що закінчення рахунку на лишку і слово чоловічого роду в одних випадках віщувало дівчині швидке заміжжя, в інших, навпаки, знаменувало їй залишитися в дівках.

За допомогою повір'я про «діжуна» осмислювалася цілком реальна ситуація, коли з невідомої причини переставав вдаватися хліб. Після того як всі інші засоби були випробувані, знаючий чоловік відкривав господині, що нею придбаний «діжун», а не «діжа». Аналогічне оповідання побутувало і в Радзінському повіті в Польщі, однак там воно пов'язувалося з іншими повір'ями: старець відкривав господині, що клепки в діжі мусять бути розташовані так само, як вони були розташовані в дереві, з якого вона виготовлена²⁹.

Оскільки слова, які використовувалися при переліку клепок, збігалися із назвами «жіночої» й «чоловічої» діжі, його метою слід вважати визначення її «істинного» імені: якщо рахунок закінчився на слові «діжа» – значить, купується «діжа», а не «діж» чи «діжун». Можливо, навіть, що колись перелік клепок починався з «чоловічої» дубової клепки, яка звалася словом «діжа». На це вказують поліські матеріали: «То як не вдаеця хліб, то беруть клепки лічуць: «Дубова – соснова, дубова – соснова», – і тре, коб на дубові кончилося, то буде хороший хліб», тобто треба, щоб клепки були непарними. «Тре, коб непарні клепки були. То еслі будут парні, хліб не вдаеця. То мастер, котори робит діжу, он лічит клепки, там одна соснова, а друга тре, коб була дубова, він так лічит: «Клепка – клепчун, клепка – клепчун». Як приде щот на «клепчун», то хороша діжа, а як на «клепку», то не вдаеця, хліб не растет. В еє сало кладуть, хліб вже не мясят», – пояснювали у Ветлах Любешівського району Волинської області. Це одне з небагатьох свідчень того, що повір'я було значуще й для самих бондарів³⁰. У Великій Весі Ріпкинського району Чернігівської області підтвержували позитивну оцінку непарності: «Тре, щоб в діжі кльопок не до пари, щоб хліб добри був»³¹. Отже, вірування, пов'язані з дерев'яним посудом, були дуже близькими до тих, що стосувалися посуду глиняного. Визначення статі діжі відповідало, як і висновок, який із нього робився, визначенню статі глиняного горщика.

На Поліссі деривати жіночого роду «горщиця» і «казаниця» могли позначати те ж, що й мотивуючі іменники чоловічого роду «горщок» та «казанок», але без вуха: «Горщок буде із вухом, а горщиця так буде, така кругленька». «Се казанок – то він з вухом, вона без вуха – казаниця», – пояснювали у Вишевичях Радомишльського району Житомирської області³². Те ж саме протиставлення стосувалося «гладішуна» й «гладішки». Останнім терміном в Олешні Ріпкинського району звався глечик для молока без вуха³³. Вживали саме це слово також гончарі в Ніжині та Ічні³⁴, у Вербі Коропського району³⁵. «Гладішкою» називали глечик без вуха також у Вертіївці Ніжинського району, Галайбиному, Холмах і Смоляжі Борзнянського району, Змітневі Сосницького району, Кіптях Козелецького району, Осьмаках Менського району Чернігівської області, Щедрогорі Ратнівського району та Вилиці Шацького району Волинської області³⁶. У гончарів Радомишльського повіту Київської губернії

гличик для молока мав назву «*гладушка*». Натомість глек для сметани у гончарів Київщини мав назву «*гладущик*»³⁷. Великий гличик в Карпилівці Іванківського району Київської області називали «*гладуш*»³⁸. На Полтавщині великого розміру гличик теж називали «*гладуш*», «*гладуш*»³⁹, а гличик без ручки звався «*гладушка*»⁴⁰. Лексеми «*гладущик*» і «*гладушка*» відомі у гончарів Миколаївщини⁴¹. Словами «*гладущик*», «*гладуш*» і «*гладушка*» звали гличик у наддністрянських говірках Львівщини й Тернопільщини⁴². У галицьких вживали варіанти «*гладушка*», «*гладуш*», «*гладущик*»⁴³. Слово «*гладушка*» як позначення глека, гличика було притаманне також південно-східним говіркам української мови та сусіднім говіркам російської, що сформувалися на українській основі⁴⁴. У донських говірках «*гладушка*» – глек без вуха для молока⁴⁵. Протиставлення цих предметів глиняного посуду за статтю у Вишевичях Радомишльського району Житомирської області так само набувало оціночного характеру: «*Гладушун іс пупом – ні за што не отходить сметана. А в гладушкі отходить. Билі такіє, шо іх виробляє, – спеціально робит... для зла*»⁴⁶. Таке осмислення дій гончара явно вторинне, помилкове, воно свідчить про занепад і плутанину традиційних уявлень, пов'язаних із гончарством та глиняним посудом, адже в багатьох місцевостях України глеку для молока обов'язково робили з „пупом”, який, на думку споживачів, мав позитивно впливати на утворення сметани. На чоловічий і жіночий, відповідно до зроблених деталей магічного характеру – «*пупа*» й «*мітки*», поділяли глиняний посуд і в Львівській області⁴⁷. Ці уявлення цілком вписуються у коло семантичних функцій категорій роду в слов'янських мовах. Зокрема, подібний статевий поділ предметів хатнього начиння, хоча й належних до різних категорій, побутував також у сербів⁴⁸.

Подальші паралелі, цікаві з точки зору українсько-північноіранських етнокультурних зв'язків, простежуються в Таджикистані, серед населення верхів'їв Пянджу. Зокрема, в долині Хуфа, де весь посуд поділявся на чоловічий і жіночий. До посуду чоловічого роду належав той, що вищий, а також посуд, що мав вуха й носики. Низькі посудини з широкою основою і широким отвором вважалися жіночого роду⁴⁹. Слід думати, що це – залишок стародавніх іранських вірувань, оскільки середньовічні іранці, за свідченням венеційського мандрівника XVII століття П'єтро делла Валле, на практиці розрізняли чоловіче й жіноче у природних стихіях, їжі, одязі, інших речах, яким відповідно призначалося те чи інше застосування⁵⁰.

Розрізнювання граматичного роду (genus), як доведено культурологами, є процесом, тісно пов'язаним із міфологічними уявленнями. Позбавлені статі предмети й ідеї класифікувалися традицією як чоловічі й жіночі⁵¹. Дослідники неодноразово говорили про сексуалізований світ (le monde sexualise) традиційної культури, маючи на увазі морфологічну якісну класифікацію, що є завершенням і вираженням досвіду, який полягає у містичному злитті зі світом. Це ідея самого життя, яка, проєктована на космос, сексуалізує його. Мова йшла не про «об'єктивні», раціоналістично-наукові спостереження, а про «піднесення» навколишнього світу через терміни життя, тобто про його антропокосмічне призначення, що містило сексуальність, родючість, смерть і відродження⁵². Визначальна роль чоловічого й жіночого начал у створенні світу, в його устрої та функціонуванні (слід згадати хоча б великий космічний міф про зв'язок *activit sexuelle et agricole*) дуже добре відома⁵³. Роздвоєність людського буття на чоловіче й жіноче – одна з найглибших його таємниць. Все наше життя народжується із взаємодії чоловічого й жіночого.

Потужність і розподільна сила опозиції чоловічий/жіночий була закладена в тому, що полярність припускала, точніше, вимагала активної, творчої (творячої) взаємодії опозитів, що є суттю творення, суттю світу і його гарантом, так само, як одним із основних параметрів стереотипу поведінки людини. Із цього положення досить природно випливає універсалізуюча роль класифікації за ознакою чоловічий/жіночий, коли під неї, спираючись на граматичні показники слів, підверстувалися об'єкти, явища й дії, реально із сексуалізацією універсуму не пов'язані. Зближення/видалення, (від)давання/(від)бирання, поява/зникнення, метаморфози й таке інше міфологізувалися в колі дії опозиції чоловічий/

жіночий⁵⁴. Таким чином, мова йде про загальну концепцію космічної реальності, що сприймалася як життя, а отже, була сексуалізованою, оскільки сексуальність є особливим знаком усієї живої реальності.

Отже, на певному рівні культури увесь світ, світ «природний» так само, як і світ предметів і речей, виготовлених людиною, виявлявся сексуалізованим, тобто розділеним на дві частини за ознакою чоловічий/жіночий. Чоловіче й жіноче на онтологічному й гносеологічному рівнях побутували як елементи культурно-символічних рядів. Слід думати, що, за всієї своєї безсумнівності, «змістовно-функціональний» (операційний) механізм опозиції чоловічий/жіночий її не вичерпував: крім нього, у самій опозиції була якась самодостатня значущість, що визначала її особливе, у якимсь розумінні чільне місце в наборі семіотичних опозицій моделі світу. Варто порівняти хоча б протиставлення чоловічого й жіночого начала (yang/yin) у далекосхідній, зокрема, в китайській традиції як основний принцип класифікації світу. Усі явища, форми й сутності є лише зміни в шкалі співвідношень цих двох начал, що є визначально-елементарними та виступають як субстанції абсолютно жіночого й абсолютно чоловічого. З них складається остаточно й онтологічна, й динамічна єдність. В динамічному аспекті вони були протилежні й одночасно взаємодоповнюючі, слугуючи ключем до будь-якої ситуації в світі – у природному циклі, у всесвіті, у людських і суспільних стосунках. Ці два начала визначали собою все громадське життя і всю картину світу. Не було такої опозиції, що не покривалася б їхнім протиставленням. Сюди ж належать і згадані вище вірування іранців. Однак такі уявлення були властиві не лише розвинутих цивілізаціям. У даяків наділялися статтю навіть природні стихії, скажімо, вирізнявся чоловічий дощ. До припущення про особливе значення такого розрізнення приводить аналіз того, як реалізувалася опозиція чоловічий/жіночий у різних кодах різних моделей світу. Тут заздалегідь можна сказати, що універсалізація сама по собі, хоча б у частині випадків, повинна була привести до класифікації чисто умовної, не заснованої на реальних властивостях об'єктів. До того ж семантичні підстави класифікації послідовно не витримувалися, і ця лабільність ніби коливала її змістовну сутність. Відповідно до цього спроби інтерпретації, незалежно від того, чи походила вона від носіїв традиції («зсередини») або від дослідників («ззовні»), нерідко здійснювалися на рівні народної етимології – пояснення, так би мовити, «назад», за аналогією тощо. Зрозуміло, те ж можна сказати й про інші опозиції, але ця була занадто яскравою, занадто наочною, і тому умовність, непослідовність іноді проявлялася у відношенні її особливо чітко⁵⁵. Постграматичний поділ предметів на чоловічі й жіночі в первісному мисленні був тісно пов'язаний із їхнім одухотворенням, міфологізацією⁵⁶.

Стать (sexus) – велика й головна магічна сила природи⁵⁷. Річ не могла бути «реальною», не могла бути «живою», якщо не мала статі. Тому стать була властива не тільки каменям і мінералам, але й речам, створеним людиною⁵⁸, в тому числі й гончарним та бондарським виробам. Окремі властивості глиняного й дерев'яного посуду як матеріального предмета підключали його до опозиції чоловічого/жіночого, яка мала символічне значення. Глиняний посуд у традиційній культурі українців наділявся продукуючою символікою. Він був символом багатства й добробуту, достатку й здоров'я, активно функціонуючи в різноманітних обрядах. Глиняний посуд узагалі втілював собою життєву повноту й долю у їх протистоянні смерті, убогості й порожності. Як і дерев'яна діжа для хліба, з якою пов'язувалися схожі уявлення, глиняні глечики використовувалися для приготування й зберігання молочних продуктів – одного з найсакральніших видів їжі. Відстоювання сметани, що відбувалося у глечиках, її збирання та примноження, осмислювалося символічно як прояв специфічно властивої їм якості, а також як зародження життя й зростання достатку. Такий посуд наділявся жіночими рисами. Так само й борщ – традиційна страва, яка була своєрідним символом гараздів, пов'язувався з комплексом родючості, звідси і його особлива роль у ритуальній практиці нового року, використання в обрядах викликання дощу та в якості поминальної страви, паралелізм борщу та стародавнього обряду панспермії. Тому глиняний посуд,

призначений для приготування борщу, також осмислювався як наділений рисами живої істоти жіночої статі.

1. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира: Очерки по феноменологической социологии / А. Шютц. – М., 2003. – С. 10, 11, 35, 36.
2. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. Сковорода. – К., 1983. – С. 108, 186.
3. Щ[елоковская] В. Пища и питье крестьян-малоросов с некоторыми относящимися сюда обычаями, поверьями и приметами / В. Щ[елоковская] // Этнографическое обозрение. – М., 1899. – № 1-2. – С. 273.
4. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // Киевская старина. – К., 1902. – Т. LXXVII. – Июнь. – С. 404.
5. Топорков А.Л. К оппозиции мужское/женское в этнодиалектных текстах / А.Л. Топорков // Структура текста-81: Тез. симпоз. – М., 1981. – С. 171; Топорков А.Л. Из наблюдений над функциями категорий рода в этнодиалектных текстах / А.Л. Топорков // Славянское и балканское языкознание. Структура малых фольклорных текстов. – М., 1993. – С. 56.
6. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58.
7. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // Киевская старина. – К., 1903. – Т. LXXX. – Февраль. – С. 186.
8. [Кузеля З.] Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріяли з полудневої Київщини, зібрав Мр. Г. Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріяли до українсько-руської етнології. – Львів, 1906. – Том VIII. – С. 129.
9. Топорков А.Л. К оппозиции... – С. 171; Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58.
10. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58.
11. Ващенко В.С. Словник полтавських говорів / В.С. Ващенко. – Харків, 1960. – Вип.1. – С. 55, 92.
12. Г-ов М. Пол неодушевленных предметов / М. Г-ов // Киевская старина. – К, 1884. – Том VIII. – Апрель. – С. 698.
13. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина / В. Милорадович // Киевская старина. – К, 1902. – Т. LXXVII. – Июнь. – С. 400; Щ[елоковская] В. Пища и питье... – С. 274; Боцяновский В.Ф. Заговоры против болезней, разные поверья и приметы (село Писки Житомирского уезда) / В.Ф. Боцяновский // Живая старина. – СПб., 1895. – Вып. 3-4. – С. 504; [Гринченко Б.] Словарь української мови, збирала редакція журналу «Кієвська старина» / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Борис Гринченко. – К., 1907. – Т. I. А-Ж. – С. 390.
14. Кравченко В.Г. З побуту й обрядів північно-західної України / В.Г. Кравченко // Збірник Волинського науково-дослідного музею. – Житомир, 1928. – Т.1. – С. 70-71.
15. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56.
16. Топорков А.Л. К оппозиции... – С. 172; Топорков А.Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья (XIX – начало XX в.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Л., 1986. – С. 8; Топорков А.Л. Домашняя утварь в поверьях и обрядах Полесья / А.Л. Топорков // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX – начала XX в. – М., 1990. – Вып. 2. – С. 69-77, 115; Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56; Топорков А.Л. Дежа / А.Л. Топорков // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И. Толстого. – М., 1999. – Т. 2: Д-К. – С. 45, 47; Валодзіна Т. Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў / Т. Валодзіна. – Мінск, 1999. – С. 77.
17. Кравченко В.Г. З побуту... – С. 75.
18. Боцяновский В.Ф. Заговоры... – С. 504.
19. Толстая С.М. Чет или нечет? / С.М. Толстая // Живая старина. – М., 2010. – № 4. – С. 22.
20. Боцяновский В.Ф. Заговоры... – С. 504; [Гринченко Борис]. Словарь... – С. 390; Кравченко В.Г. З побуту... – С. 70-71.
21. Топорков А.Л. К оппозиции... – С. 172; Топорков А.Л. Домашняя утварь в

- поверьях и обрядах Полесья (XIX – начало XX в.): Автореферат диссертации... – С. 8; Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56; Топорков А.Л. Дежа... – С. 46.
22. Кравченко В.Г. З побугу... – С. 71.
23. [Гринченко Борис]. Словарь... – С. 390.
24. Милорадович В. Житье-бытье Лубенского крестьянина В. Милорадович // Киевская старина. – К., 1902. – Т. LXXVII. – Июнь. – С. 400.
25. Щ[елоковская] В. Пища и питье... – С. 274.
26. Богданович А.Е. Пережитки древнего мирозерцания у белоруссов: Этнографический очерк / А.Е. Богданович. – Гродна, 1895. – С. 88.
27. Шейн П.В. Белорусские народные песни с относящимися к ним обрядами, обычаями и суевериями, с приложением объяснительного словаря и грамматических приметаний / П.В. Шейн. – СПб., 1874. – С. 452.
28. [Никифоровский Н.Я.] Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Собрал в Витебской Белоруссии Н.Я. Никифоровский. – Витебск, 1897. – С. 50-51; Federowski M. Lud białoruski na Rusi Litewskiej: Materiały do etnografii słowiańskiej, zgromadzone w latach 1877-1895 / M. Federowski. – Kraków, 1897. – Т.1. Wiara, wierzenia i przesady ludu z okolic Wołkowyska, Słonima, Lidy i Sokółki. – S. 312; Дай Божа знаць, з кім век векацаць: Беларуская народная варажба / Склад. У.А. Васілевіч. – Мінск, 1993. – С. 21-22.
29. Witowt. Chleb // Wisła: Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. – Warszawa, 1904. – Т. 18. – Zesz. 1. – S. 48-49; Kubiak I., Kubiak K. Chleb w tradycji ludowej. – Warszawa, 1981. – S. 12-13.
30. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 56; Толстая С.М. Чет или нечет?... – С. 22; Топорков А.Л. Дежа... – С. 46; Журавлев А.Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А.Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» / А.Ф. Журавлев. – М., 2005. – С. 243.
31. Толстая С.М. Чет или нечет?... – С. 22.
32. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58; Топорков А.Л., Толстой Н.И. Горшок // Славянские древности: Этнолингвистический словарь / Под ред. Н.И.Толстого. – М., 1995. – Т.1: А-Г. – С. 527.
33. Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріяли до українсько-руської етнології – Львів, 1899. – Том I. – С. 63, 65.
34. Фриде М. Гончарство на юге Черниговщины / М. Фриде // Материалы по этнографии. – Л., 1926. – Том III. Выпуск первый. – С. 51.
35. Орел Л. Кераміка с. Вербя Коропського району Чернігівської області / Л. Орел // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К. – Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 313.
36. Лисенко П.С. Словник поліських говорів / П.С. Лисенко. – К., 1974. – С. 55; Аркушин Г. Словник західнополіських говірок / Г. Аркушин. – Луцьк, 2000. – Т. 1. А–Н. – С. 91.
37. Ионов И.Ф. Гончарный промысел в Киевской губернии / И.Ф. Ионов // Кустарная промышленность в Киевской губернии: Итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской губернской земской управой по поручению Губернского земского собрания. – К., 1912. – С. 11.
38. Лисенко П.С. Словник... – С. 55.
39. Білецький-Носенко П. Словник української мови / П. Білецький-Носенко. – К., 1966. – С. 98; Кривчанська М.Ф. Назви посуду гончарного промислу Полтавщини / М.Ф. Кривчанська // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954. – С. 51.
40. Ващенко В.С. Словник... – С. 25.
41. Спанатій Л. Термінолексика гончарів Миколаївщини / Л. Спанатій // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К. – Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 331.
42. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник / Г. Шило. – Львів – Нью-Йорк, 2008. – С. 92, 158.
43. [Желеховский Е.] Малорусско-німецкий словарь / Уложив Євгеній

Желеховский, ц.к. професор гімназії в Станіславі. – Львів, 1886. – Том I (А–О). – С. 142-143.

44. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка / В. Даль. – СПб.-М., 1880. – Т. 1. А-З. – С. 353.

45. Миртов А.В. Донской словарь: Материалы к изучению лексики донских казаков / А.В. Миртов // Труды Северо-Кавказской ассоциации научно-исследовательских институтов. – Ростов-на-Дону, 1929. – Выпуск 6. – С. 60; Большой толковый словарь донского казачества / Организация издания и ред. Е.А. Гришиной. – М., 2003. – С. 106.

46. Топорков А.Л. Из наблюдений... – С. 58; Топорков А.Л., Толстой Н.И. Горшок... – С. 527.

47. Бобринский А. О двух символах плодородия на украинской керамике / А. Бобринский // Українське гончарство: Науковий збірник за минулі літа. – К. – Опішне, 1993. – Книга 1. – С. 122.

48. Reiter N. Die sprachlichen Faktoren im weiblich-männlichen Regiersystem / N. Reiter // Osteuropa-Institut an der freien Universität. Balkanologische Veröffentlichungen / Herausgegeben von Norbert Reiter. – Berlin, 1987. – Band 12: Die Stellung der Frau auf dem Balkan: Beiträge zur Tagung vom 3.-7. September 1985 in Berlin. – S. 295-296, 307-311.

49. Пещерева Е.М. Гончарное производство Средней Азии / Е.М. Пещерева. – М.-Л., 1959. – С. 93.

50. Тайлор Э.Б. Первобытная культура / Э.Б. Тайлор. – М., 1989. – С. 140.

51. Тайлор Э.Б. Первобытная... – С. 139-140; Навроцький С.О. Проблема «мітичного мислення» / С.О. Навроцький // Етнографічний вісник. – К., 1927. – Кн. 5. – С. 129-130.

52. Элиаде М. Азиатская алхимия: Сборник эссе / М. Элиаде. – М., 1998. – С. 156.

53. Цивьян Т.В. Оппозиция мужской/женский и её классифицирующая роль в модели мира / Т.В. Цивьян // Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – СПб., 1991. – С. 77.

54. Цивьян Т.В. Оппозиция... – С. 77; Гура А.В. «Мужской – женский» в народной зоологии: соотношение символики, пола и грамматического рода / А.В. Гура // Признаковое пространство культуры. – М., 2002. – С. 155-162.

55. Цивьян Т.В. Оппозиция... – С. 78; Тайлор Э.Б. Первобытная... – С. 140; Эвола Ю. Метафизика пола / Ю. Эвола. – М., 1996. – С. 192-194, 212-214; Кайуа Р. Миф и человек. Человек и сакральное / Р. Кайуа. – М., 2003. – С. 193-195; Элиаде М. Азиатская алхимия... – С. 158.

56. Тайлор Э.Б. Первобытная... – С. 140; Навроцький С.О. Проблема... – С. 129-130.

57. Эвола Ю. Метафизика... – С. 400.

58. Элиаде М. Азиатская алхимия... – С. 115.

Статья посвящена метафизическим аспектам символизма пола в украинских диалектных номинациях глиняной посуды, связанных с традиционными верованиями. Проведено сравнение с украинскими и беларускими верованиями, касающимися деревянных изделий, в частности дежи. Исследованы феноменологические основания разделения предметов материальной культуры по признаку пола.

Ключевые слова: бочка, кувшин, горшок.

The article is devoted to the metaphysical aspects of gender symbolism in the Ukrainian dialect nominations of earthenware, connected with traditional beliefs. The comparison with Ukrainian and Belarusian beliefs concerning cooperage, especially vats, has been carried out. The phenomenological grounds of gender differentiation between the objects of material culture are researched.

Андрій Чуткий

●

АРХІВ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ВАЖЛИВИЙ КОРПУС ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена введенню до наукового обігу корпусу документів архіву Київського комерційного інституту. Систематизуються аспекти спрямованості історичних студій, що можуть бути здійснені на основі цього масиву архівних джерел. Обґрунтовується важливість даного корпусу документів як для мікро-, так і для макроісторичних досліджень у рамках історії України початку ХХ ст.

Ключові слова: архів Київського комерційного інституту, історія України початку ХХ ст., інтелектуальна історія.

Дослідження джерельної бази, що допомагає краще вивчати різні аспекти історії, завжди залишатиметься актуальною складовою історичних студій. Саме писемні джерела для періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. мають першочергове значення і саме вони здатні створити найбільш повну та різноаспектну реконструкцію тієї епохи.

Натомість попри триваючі активні історіографічні дослідження ще й дотепер значний масив архівних матеріалів залишається не залученим до наукового обігу. І це стосується не поодиноких справ, а цілих фондів, які нараховують величезну кількість архівних документів, що здатні посприяти поглибленню реконструкції найрізноманітніших складових історичних досліджень. Одним із чималого переліку подібних випадків є архів Київського комерційного інституту. Нині він зберігається в Державному архіві м. Києва (фонд 153) і нараховує кілька десятків тисяч справ. До них примикають документи з архіву Київського інституту народного господарства (фонд 871), оскільки цей інститут був правонаступником Київського комерційного інституту і в ньому продовжувало працювати чимало осіб, що розпочинали роботу в цьому вузі до 1920 р., тобто тоді, коли він мав назву Київський комерційний інститут. Тож їх особові справи відклались в архіві Київського інституту народного господарства. Також до масиву архівних справ Київського комерційного інституту ми віднесли й особову справу «и.о. директора Киевского коммерческого института сверхштатного ординарного профессора М.В. Довнар-Запольского», що була виявлена в архіві університету Св. Володимира¹.

Актуальність всебічного вивчення корпусу документів, що відклались в архіві Київського комерційного інституту, зумовлена тим, що ці матеріали дозволяють дослідити чимало кількості питань, що стосуються найрізноманітніших складових історії України початку ХХ ст. Так, тут вміщені документи, пов'язані з діяльністю професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту², з-поміж якого було чимало визначних вчених. Зокрема, тут зберігаються особові справи К.Г. Воблого, Д.О. Граве, А.Н. Гілярова, Н.Б. Делоне, С.А. Єгізарова, М.Ф. Кравчука, П.Р. Сльозкіна, Є.Є. Слуцького та ін. Подібного роду архівні матеріали дозволяють подолати низку прогалин у офіційній біографії цих

© Чуткий Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана (КНЕУ), директор музею історії КНЕУ.

науковців та сприяють її систематизації, але часом містять і документи, що проливають світло також і на неофіційний рівень життя професури. Так, в особовій справі М.В. Довнар-Запольського, окрім офіційної біографії та послужного списку (кілька разів продубльованого), містяться матеріали, пов'язані з наданням йому закордонних відряджень, і зазначені особи, на яких покладалось виконання обов'язків ректора Київського комерційного інституту (оскільки ці кандидатури подавались самим Довнар-Запольським, то на основі цих документів можна встановити коло найбільш наближених до нього осіб з числа професорсько-викладацького складу інституту). Також тут вміщено документ – судову повістку, якою його запрошували взяти участь (як свідка) у слуханні справи про крадіжку у студента Київського комерційного інституту паспорта; про накладення штрафу за неявку до суду свідком у справі студента І. Васюченка; про заходи із прискорення вирішення питання про зрівняння Київського комерційного інституту в правах із державними вузами; про придбання інститутом земельної ділянки; про затвердження уставу інституту та порядку введення його в дію і т.п., що становлять основну частину цієї архівної справи³.

Таким чином, подібного роду архівні матеріали сприятимуть створенню детальних та достовірних біографічних довідок щодо окремих членів професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту.

Не менше значення мають і матеріали, що містять узагальнюючі дані щодо професорсько-викладацького складу Київського комерційного інституту⁴. Ці архівні документи також здатні дати важливу інформацію для глибшого вивчення інтелектуальної історії. Зокрема, на їх підставі можна встановити етнічне походження, місце здобуття освіти та працю в ін. навчальних закладах або установах, що її проводили викладачі інституту, і загалом – здійснювати дослідження узагальнюючого характеру щодо професорсько-викладацького складу та ректорського корпусу Київського комерційного інституту⁵.

Саме на основі дослідження зведених статистичних даних по викладацькому складу Київського комерційного інституту можна реконструювати динаміку зміни його чисельності, а офіційне листування інституту з Міністерством торгівлі та промисловості (якому підпорядковувались навчальні заклади комерційного профілю) дозволяє дійти висновку, що зміна чисельності викладачів регламентувалась урядовими інструкціями (щодо вузів це були типові статуту⁶) і не могла бути оскаржена навіть у приватному навчальному закладі, яким був Київський комерційний інститут. Даний висновок наочно підтверджує пануючу у вітчизняній історичній науці тезу про особливий політичний диктат в освітній сфері Російської імперії.

Проте матеріали з архіву Київського комерційного інституту, які стосуються його професорсько-викладацького складу, доводять, що з-поміж нього були й особи, які в силу своєї «неблагонадійності» (з точки зору урядових кіл) не могли працювати в інших навчальних закладах імперії. До таких належали, зокрема, А.В. Корчак-Чепурковський⁷ (якому Довнар-Запольський у червні 1912 р. навіть довірив виконувати обов'язки ректора інституту на час одного зі своїх відряджень)⁸; або згодом всесвітньо відомий учений-економіст та математик Є.Є. Слуцький⁹, який у 1899 та 1902 рр. був помічений у антиурядових виступах і тому не міг здобути навіть вищої освіти в межах Російської імперії¹⁰.

Таким чином, усе ж таки приватний статус Київського комерційного інституту дозволяв його керівництву проводити більш незалежну кадрову політику, аніж державні вузи, наприклад, той-таки Київський університет, де, як відомо, саме через «неблагонадійність» не зміг здобути кафедр ряд визначних діячів українського національного руху, як то П.Г. Житецький або М.С. Грушевський¹¹.

Навчальні програми (що також зберігаються в архіві Київського комерційного інституту) підтверджують як навантаження, а отже, і задіяність того або іншого викладача в навчальному процесі Київського комерційного інституту, так і дозволяють визначити загальний зміст та структуру навчального процесу, пріоритети у викладанні тощо¹². Ці ж документи засвідчують і рівень матеріальної винагороди

професорів та інших викладачів. Таким чином, даний масив документів дозволяє створити завершену картину щодо структури професорсько-викладацького складу (включаючи як його кількісну, так і якісну оцінку) і прослідкувати динаміку змін у його контингенті протягом 1908–1920 рр., тобто за весь період існування Київського комерційного інституту.

Окрема група справ з архіву Київського комерційного інституту висвітлює й діяльність його відділень (згодом реорганізованих у факультети), окремих кафедр (зберігся ряд протоколів кафедральних засідань, що містять як порядок денний, так і списки членів кафедр), музею товарознавства, видання «Записок Киевского коммерческого института» (незмінним редактором яких аж до своєї смерті був О.О. Русов, який, вочевидь, був «душею» цієї справи, бо невдовзі після його смерті вихід «Записок» припинився)¹³, справу побудови та розширення власного приміщення¹⁴, бібліотеки тощо. Ці документи становлять особливий інтерес, оскільки дозволяють зрозуміти всю масштабність та оперативність розгортання матеріальної бази цього вищого навчального закладу, що засвідчує його нагальність для потреб господарського розвитку українських земель і водночас ставлять питання виявлення, що з цієї спадщини збереглось до нашого часу. Так, бібліотека інституту вважалась однією з найкращих у місті, ставши навіть базою для започаткування у 1918 р. Народної бібліотеки (нині Центральна наукова бібліотека України ім. В.І. Вернадського), а Музей товарознавства мав найповнішу колекцію зразків усіх товарів, що тоді виготовлялись у межах Російської імперії, а також мав значні колекції старовинних речей.

Важливе значення для загальної оцінки інституційних умов функціонування Київського комерційного інституту має проект його статуту та, власне, затверджений статут, що також збереглися у його архіві. Ці матеріали засвідчують, що справа створення статуту інституту була справою його керівництва в особі М.В. Довнар-Запольського, який залучався (як підтверджують й архівні матеріали) також і до справи розбудови комерційної освіти в рамках цілої Російської імперії¹⁵.

Інший не менш цікавий, а кількісно – найбільший масив документів з архіву Київського комерційного інституту пов'язаний із його студентським контингентом. Цей масив включає як справи осіб, що розпочали навчання у ньому, але потім мусли звільнитись або перевелися до інших вузів імперії¹⁶, а також і особові справи тих студентів, що закінчили повний курс наук у ньому¹⁷, або незавершених справ¹⁸. До цієї частини архіву Київського комерційного інституту примикають також матеріали, пов'язані зі складенням студентами інституту іспитів, захисту курсових робіт, відрядженнями з науковою метою та студентськими організаціями, що діяли у Київському комерційному інституті та зведені дані по студентах¹⁹. Загалом кількість справ, що стосуються студентства, становить майже дві третини від загальної кількості справ, що нині зберігаються в архіві Київського комерційного інституту.

Перша частина архівних справ студентів (ті з них, що стосувались осіб, які вибули з інституту, не завершивши навчання) характеризується фрагментарністю – тут відсутні (за певними винятками) матрикули та екзаменаційні відомості тощо, і загалом ці архівні справи представлені переважно заявами про вступ та про вибуття. Однак вони дозволяють встановити причини зміни навчального закладу або й припинення навчання загалом, що можна використати для оцінки процесу плинності студентського контингенту у вузах українських земель початку ХХ ст. Містяться тут і фото окремих студентів, з-поміж яких були й такі знакові постаті, як, наприклад, О.П. Довженко²⁰ або К.В. Островитянов²¹. Архівна справа студента Київського комерційного інституту О.П. Довженка включає: 1) виписку з метричної книги м. Сосниця за 1894 р., що зберігається у Чернігівській духовній консисторії; 2) копію атестата Глухівського учительського інституту від 3.06. 1914 р. (яким засвідчується, що з-поміж усіх навчальних дисциплін Довженко виявив особливий нахил до педагогіки); 3) висновок про непридатність О.П. Довженка до військової служби від 15.07. 1917 р.; 4) залікову книжку Київського комерційного інституту – оригінал (у ній не проставлені відмітки, але зазначені дисципліни та прізвища

викладачів за осінь 1917 р. – осінь 1918 р. із зазначенням бухгалтерії про сплату за навчання, а завершується вона записом про те, що з осені 1920 р. Довженко числиться на другому курсі – таким чином залишається незрозумілим, чи навчався він з осені 1918 по осінь 1920 р.); 5) заяву О.П. Довженка про вступ до інституту вільнослухачем на економічне відділення, надіслану в липні 1917 р. з Сосниці; 6) формулярний список про службу вчителем 2-го Житомирського вищого початкового училища за 1914 р.; 7) фото О.П. Довженка²². Таким чином, ця невелика за обсягом архівна справа дає значний матеріал для детального виписування раннього періоду біографії згодом визначного кінорежисера, письменника О.П. Довженка.

До речі, архів Київського комерційного інституту дає підстави стверджувати, що з-поміж студентів цього вузу було чимало вихідців з Чернігівщини, що зумовило навіть утворення окремого Чернігівського земляцтва в середовищі студентів інституту²³. Отже, на підставі цього виду документів з архіву Київського комерційного інституту можна провести реконструкцію студентства і в плані географії його походження.

Ще вичерпнішу інформацію, що дозволяє провести реконструкцію всього студентського контингенту, створивши, так би мовити, його збірний портрет, містить та частина справ, що стосується осіб, які пройшли повний навчальний курс в інституті. В їх особових справах наявні: заяви про вступ (з яких можна отримати інформацію про вік та місце походження того або іншого студента), атестати (допомагають визначити тип навчального закладу, який абітурієнт закінчив перед вступом до інституту, та рівень його успішності в ньому), метричні виписки (засвідчують соціальне походження та сімейний стан вступників), залікові книжки або матрикули (що засвідчують рівень успішності студентів та відображають структуру навчального процесу), студентські квитки (які так само, як і матрикули, містять фото самих студентів) та ряд ін. документів.

Також на підставі вивчення збережених справ по відрядженнях студентів можна розробляти географію місць проходження студентами практики та написання дипломних робіт.

Таким чином, на основі вивчення особових справ студентів можна досить об'єктивно реконструювати всі аспекти збірного портрета тогочасного студента (вік, стать, соціальне походження, місце походження, успішність у навчанні, а часом і майновий стан, віросповідання, національну приналежність – останнє не завжди). Подібним викладкам особливо сприяють узагальнюючі статистичні дані по студентству Київського комерційного інституту за різні роки²⁴ (проте лише у поєднанні з вивченням справ окремих студентів узагальнення у даній сфері будуть найоб'єктивнішими). Саме зведені дані по студентському контингенту полегшують його загальну оцінку за вищезазначеними пунктами і водночас дозволяють прослідкувати динаміку зміни студентського контингенту та ув'язувати її зі змінами в офіційному курсі влади.

Так, набуття статусу інституту Київськими вищими комерційними курсами у 1908 р. підвищило їх акредитацію і посприяло подальшому збільшенню кількості абітурієнтів. Водночас зрівняння у правах із державними вузами посилило державний контроль за інститутом, що зумовило зменшення відсотка євреїв у ньому: якщо початково вони становили основну частину його студентства, то з 1912 р. їх кількість в інституті поступово, але невпинно зменшується. Водночас він зростає під час встановлення радянської влади на початку 1918 р., а згодом у 1919 р. Натомість у період Гетьманату та частково й Директорії УНР в інституті суттєво зросла чисельність студентів українського походження, чому сприяли й урядові розпорядження, що відклались в архіві інституту. Отже, засвідчується вибірковість політики різних урядів у національному питанні, що вплинула й на зміну пропорції різних етносів у студентському контингенті Київського комерційного інституту.

Також комплексне вивчення архівних документів з усіх описів, що утворюють масив документів архіву Київського комерційного інституту, дозволяє робити висновок також і про те, що у цьому архіві присутні не лише матеріали, які

стосуються виключно історії Київського комерційного інституту, хоча й вони відображають загальний контекст епохи. Поряд із ними в архіві Київського комерційного інституту містяться й документи, що самі по собі є відображенням більш широкого контексту історії України перших десятиліть ХХ ст. Проте ці документи розпорошені по справах, що мають вузьке спрямування і тому залишаються невідомими широкому загалу фахівців, але містять інформацію, що може суттєво збагатити загальні концепції побудови вітчизняної історії за цей період або й провести ревізію існуючих поглядів. Наведу лише кілька прикладів: оцінка документів зі справ, пов'язаних із евакуацією та реєвакуацією інституту в 1915-1916 рр.; справа, що стосується придбання інститутом бібліотеки покійного професора М.В. Самофалова; аналіз чисельності документів в архіві Київського комерційного інституту за різні роки та діяльність студентських організацій національної спрямованості в інституті.

На підставі дослідження документів, пов'язаних з евакуацією-реєвакуацією інституту, встановлюється роль влади у справі евакуації установ Києва в 1915 р. – вона, як свідчать документи з архіву Київського комерційного інституту є визначальною і фактично примушує навчальні заклади та інші установи міста до негайної евакуації в серпні-вересні 1915 р.²⁵ Паралельно здійснюється перевірка професорсько-викладацького складу та студентства на лояльність, посилюються репресії, відбувається звільнення підданих воюючих з Російською імперією держав²⁶. Окремі складові документи справ, що пов'язані з евакуацією та реєвакуацією Київського комерційного інституту, розписують сам перебіг евакуації та вплив цих процесів на долю вузівського середовища в цілому та окремих його суб'єктів зокрема. Ці документи загалом дозволяють робити висновок про суттєве погіршення життєвого рівня не лише студентства, але й професорсько-викладацького складу і революціонізацію студентських мас. Тож ці архівні документи підтверджують тезу про те, що соціально-економічна криза, викликана Першою світовою війною, спровокувала у 1916 р. і кризу політичну.

У справі ж, що стосується придбання для поповнення книжкового фонду Київського комерційного інституту бібліотеки покійного професора М.В. Самофалова²⁷, так само розкриваються не лише обставини боротьби за право придбання цієї бібліотеки між Комерційним інститутом та Вищими жіночими курсами (і це за умов революції 1917–1921 рр.), а й подається (у листах вдови покійного професора на ім'я ректора інституту) бачення самих революційних подій крізь призму їх сприйняття дружиною покійного професора М.В. Самофалова. У своєму листі (який на основі інших документів з цієї справи датується квітнем 1918 р. і зберігається у справі про придбання Київським комерційним інститутом бібліотеки покійного професора Самофалова) його дружинка оповідає, що її зятя (теж професора) більшовики розстріляли у Ростові «на глазах у моей дочери, которая умоляла их не убивать ее мужа», і тепер побоюємось, аби вона не збожеволіла. Далі вона свідчить про надзвичайну потребу в грошах через повне зубожіння і просить прискорити видачу належної їй за бібліотеку суми²⁸. У листі, що передував цьому, жінка звертається з проханням вислати гроші, що стало можливим, оскільки «с приходом немцев все успокоилось», а перед цим у них все розграбували²⁹. У наступному листі вона просить не вислати грошей поштою, оскільки тоді вона не зможе їх отримати³⁰. Загалом ці листи засвідчують цілковиту дестабілізацію життя з приходом більшовиків (описується ситуація в Одесі та на півдні колишньої Російської імперії загалом) і що з весни 1918 р. в Україні з приходом німецьких військ утвердився певний порядок та спокій (подібні висновки характеризували настрої частини тогочасної інтелігенції).

Так само широке узагальнення можна зробити з оцінки рівня збереженості документів з архіву Київського комерційного інституту за різні роки всього періоду його існування, тобто з 1908 по 1920 р. Аналізуючи чисельність збереженої документації за різні роки між 1908 р. (коли був започаткований Київський комерційний інститут на базі Київських вищих комерційних курсів) і до 1920 р.

(коли цей вуз був одержавлений і реорганізований у Київський інститут народного господарства), можна помітити факт поступового збільшення документації, що зумовлювалося поступовим зростанням чисельності його професорсько-викладацьких кадрів та обслуговуючого персоналу і особливо – чисельності студентства (остання зростає з 900 у 1908 р. до понад 4000 у 1913 р.).

Водночас починаючи з 1918 р. кількість документації в архіві Київського комерційного інституту починає зменшуватись і особливо істотно в 1919-1920 рр. Проте це ніяк не свідчило про скорочення створюваних у ці роки документів або виникнення дефіциту на папір – це спростовується тим фактом, що інститут і в цей час активно поповнювався новими студентами та викладачами, а чимало документів, створених в інституті у 1910–1917 рр., у наступному десятилітті стали матеріалом для друку нових документів.

Отже, вочевидь, маємо справу зі свідомим знищенням документації «старого режиму» в умовах встановлення радянської влади. Таким чином, маємо наочне підтвердження висновку вітчизняних історіографів про факти знищення більшовиками величезного масиву архівної документації внаслідок т.зв. макулатурної кампанії або й свідомого знищення документів з політичних мотивів.

Натомість низка справ з архіву Київського комерційного інституту змушує переглянути усталене бачення окремих складових історії України початку ХХ ст. Так, у період 1908-1911 рр., що відомий в історії України як доба столипінської реакції (яка характеризувалася цілковитим припиненням українського національно-визвольного руху на підвладних Російській імперії українських землях), у Київському комерційному інституті (що розташовувався на одній з центральних вулиць тогочасного Києва – Бібіковському бульварі) цілком легально діяла Українська студентська громада³¹, що одним із своїх ключових завдань визначила «содействовать развитию украинского национального самосознания»³². Схожу мету переслідували також й інші засновані при інституті студентські організації національного характеру, зокрема Товариство польської молоді та Наукове товариство студентів-грузинів. Таким чином, вивчення подібних документів змушує переглянути однозначні усталені висновки щодо певних періодів української історії початку ХХ ст. у плані допущення можливостей для варіативності та відхилень від магістральної лінії.

Отже, роблячи загальні висновки дослідженої теми, можемо незаперечно дійти висновку, що архів Київського комерційного інституту становить цікавий масив архівних документів, що можуть суттєво посприяти справі більш повного та об'єктивного дослідження історії України початку ХХ ст. Документи з архіву цього вузу допомагають перш за все поглибити мікроісторичні дослідження у рамках цього періоду. Так, предметом окремих розвідок можуть стати дослідження студентського контингенту та професорсько-викладацького складу. І урядові політики Російської імперії в сфері вищої освіти, персоналістика. Також на основі цих документів можна досліджувати і такі більш загальні теми, як історія повсякденності та інтелектуальна історія. Прислужаться документи з архіву Київського комерційного інституту і для поповнення та поглиблення досліджень у рамках історії України початку ХХ ст. загалом. Усе це доводить необхідність вивчення як цього, так й інших подібного роду архівних фондів.

1. Державний архів м. Києва (далі – ДАК), ф. 16, оп. 1, спр. 52.

2. ДАК, ф. 153, оп. 1; ДАК, ф. 871, оп. 2; ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52.

3. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 37-222.

4. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 315, 316, 331, 649, 1125, 1126; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 27; ДАК, ф. 153, оп. 11, спр. 2.

5. Чуткий А.І. М.В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – № 4. – 2007. – С. 84-92; Чуткий А.І. Ректорський корпус Київського комерційного інституту: спроба наукової реконструкції / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 119-129.

6. Щетинина Г.И. Университеты России и устав 1884 г. / Г.И. Щетинина. – М.: Наука, 1976. – С. 4, 41.
7. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 169.
8. ДАК, ф. 16, оп. 1, спр. 52, арк. 92.
9. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 356; Слуцький Є.Є. Теорія граничної корисності / Упоряд. В.М. Фещенко, Т.В. Куриленко. – К.: КНЕУ, 2006. – С. 12-13.
10. ДАК, ф. 871, оп. 2, спр. 57-57 зв.
11. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. – К.: Прайм, 2000. – Кн. 1. – С. 86-114.
12. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 63, 65, 77, 208, 209, 892, 1483, 1545 та ін.; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 11; оп. 11, спр. 2, 73.
13. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 63, 65, 77, 208, 209, 892, 1483, 1545 та ін.; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 11; ДАК, ф. 153, оп. 11, спр. 2, 73.
14. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 33, 34; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 2.
15. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 129; Довнар-Запольский М.В. Новый тип высшего образования / М.В. Довнар-Запольский // Речь, произнесенная в собрании киевского купеческого общества 23-мая 1907 г. – К., 1907. – С. 21-25.
16. ДАК, ф. 153, оп. 3, 6.
17. ДАК, ф. 153, оп. 2, 4, 7.
18. ДАК, ф. 153, оп. 9, 12.
19. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 5-10, 49-60, 135-147, 320, 507-706, 916-934, 1353-1559; ДАК, ф. 153, оп. 9; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 30, 49; ДАК, ф. 153, оп. 11, спр. 3-71, 74; ДАК, ф. 153, оп. 12; ДАК, ф. 153, оп. 14.
20. ДАК, ф. 153, оп. 5, спр. 2508.
21. ДАК, ф. 153, оп. 3, спр. 2603.
22. ДАК, ф. 153, оп. 5, спр. 2508.
23. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 1.
24. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 37, 416, 546, 823; ДАК, ф. 153, оп. 10, спр. 30.
25. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1277, арк. 118, 125.
26. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58.
27. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1154-1155.
28. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1155.
29. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1155, арк. 73.
30. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 1155, арк. 74.
31. Чуткий А.І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908-1914 рр.) / А.І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122-128.
32. ДАК, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 3.

Статья посвящена введению в научный оборот корпуса документов архива Киевского коммерческого института. Систематизируются аспекты направленности исторических изысканий, которые могут быть изучены на основе этого массива архивных материалов. Обосновывается важность этого корпуса документов как для макро-, так и для микроисторических исследований в рамках истории Украины начала XX в.

Ключевые слова: архив Киевского коммерческого института, история Украины начала XX в., интеллектуальная история.

The article is dedicated to the introduction to the scientific circulation of the case of documents from the Kyiv Commercial Institute archive. The aspects of the historical studies direction which might be held on the basis of this massive of the archive sources are systematized. The importance of this case of documents as for micro - , so for macrohistorical studies in the frame of the history of Ukraine in the beginning of XXcentury is proved.

Key words: the Kyiv Commercial Institute archive, the history of Ukraine in the beginning of XX century, intellectual history.